

مطالعات اجتماعی و فرهنگی، ۲۴

ایزدیان

تاریخ، جامعه، فرهنگ و دین

میرزا یونس آجیکیلدیز

ترجمه بهار ونورها

www.ketab.ir

آبی پارس

WWW.PHINETAB.IR

سرشناسه:	آچیکیلدیز، بیرگول،
عنوان و نام پدیدآور:	ایزدیان؛ تاریخ، جامعه، فرهنگ و دین /
مشخصات نشر:	نویسنده بیرگول آچیکیلدیز؛ مترجم بهاره نوبهار،
مشخصات ظاهری:	تهران: موسسه آبی پارس، ۱۳۰۲
فروست:	۲۳۹ صفحه، ۱۴ در ۲۱
شابک:	مطالعات اجتماعی و فرهنگی
وضعیت فهرست‌نویسی:	۹۷۸-۶۲۲-۹۵۲۸-۵۶-۳
یادداشت:	نیا
	نمایه.

ایزدیان

تاریخ جامعه، فرهنگ و دین

بیرگول آچیکیلدیز

ترجمه بهاره نوبهار

موسسه آبی پارس

چاپ یکم:	۱۴۰۲
شمارگان:	۵۰۰
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۹۵۲۸-۵۶-۳
نسخه برداری:	فاطمه حجازی زاده
ویراستار:	سیاوش صفری
آماده‌سازی فنی:	موسسه آبی پارس
صفحه‌آرایی:	بهمن لطفی
چاپ و صحافی:	پردیس دانش
طرح جلد:	آتابه آبی پارس

تصویر روی جلد: جوانان ایزدی در کنار یکی از اماکن مذهبی ایزدیان

تلفن: ۰۲۱-۲۲۷۹۶۱۲۸ وبسایت: phinstitute.ir

بازنشر این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه، نیاز به دریافت اجازه رسمی و مکتوب از ناشر دارد.

فهرست

- ۷ درباره نویسنده
- ۱۱ پیشگفتار
- ۱۹ ملاقات با ایزدی ها
- ۶۱ مکان ها و توزیع جغرافیایی
حاجت گاه، تاریخ و شکل گیری
- ۶۹ ایزدیان در میان رودان و آنالوگ
- ۱۰۹ ایزدی های سوریه
- ۱۱۵ ایزدی های قفقاز جنوبی
- نظام اعتقادی دینی
- ۱۲۵ خدا، فرشتگان و تثلیث
- ۱۲۷ فرشتگان
- ۱۲۹ فرشته طاووس (ملک طاووس)
- ۱۴۳ سلطان یزی
- ۱۴۵ شیخ عدی
- ۱۵۳ اسطوره شناسی ایزدی
- ۱۵۵ آفرینش کیهان و جهان
- ۱۵۷ آفرینش انسان
- ۱۶۱ سیل
- ۱۶۳ کتاب های مقدس
- ۱۶۷ سلسله مراتب دینی

مناسک، آداب و آیین دینی
کوتاه کردن مو، غسل تعمید، ختنه، برادر اخروی،

۱۸۱	ازدواج، مرگ
۱۸۷	نماز
۱۸۹	روزه
۱۹۱	زیارت
۱۹۷	اعیاد و مراسم
۲۰۵	محرمات

فرهنگ مادی

۲۰۹	سرزمین مادری، چشم انداز، مکان های مقدس
۲۲۹	مکان های عبادت
۲۳۱	حرم
۲۶۷	آرامگاه ها
۳۰۵	بقعه ها
۳۰۹	تعمیدگاه
۳۱۳	غار
۳۱۵	سنگ قبر
۳۲۲	پی گفتار

پیوست ها

۳۴۵	پیوست ۱: قدیسین ایزدی
	پیوست ۲: شجره نامه سلسله اموی و خاندان
۳۵۵	شیخ عدی
۳۵۷	پیوست ۳: شجره نامه اولین خاندان شمسایی
۳۵۹	پیوست ۴: آرامگاه های ایزدی در شمال عراق
۳۶۳	پیوست ۵: گونه شناسی مقابر در شمال عراق
۳۶۵	پیوست ۶: گونه شناسی مقابر در جمهوری ارمنستان
۳۶۷	واژه نامه
۳۷۹	مصاحبه ها
۳۸۱	یادداشت ها
۴۲۵	نمایه

پیشگفتار

ایزدی‌ها مردمانی جالب هستند که بخشی از آمیخته فرهنگی غنی خاورمیانه را شکل می‌دهند. جامعه‌ای بنزوی که برای نخستین بار در قرن دوازدهم در کوه‌های کردستان، واقع در شمال عراق، با به عرصه تاریخ گذاشتند. آن‌ها در اصل وارثان باورهای دینی و فرهنگی گوناگون از جمله دین زرتشتی و از حامیان و پیروان صوفی شیخ عدی هستند. بنابراین، نظام اعتقادی تلفیقی و نظام اعتقادی دینی منحصر به فردی شکل گرفت. سرانجام هم، به ایزدی‌ها، به دلیل عشقشان به ملک طاووس، برچسب «شیطان‌پرستی» زدند.

هدف این کتاب معرفی جامع و قابل درکی از جامعه، دین و فرهنگ ایزدی است. این کتاب نه تنها مکتب ایزدی را به عنوان یک دین بلکه پدیده‌ای تاریخی و اجتماعی بررسی می‌کند که خود رویکردی تازه در این مبحث است. اندیشمندان پیشین بیشتر بر خاستگاه، تاریخچه کهن و مناسک مذهبی ایزدی‌های معاصر شمال عراق تمرکز داشته‌اند. (۱) در این کتاب، برای اولین بار، تمامی دامنه‌های جغرافیایی و تاریخی ایزدی‌ها بررسی شده و محدود به شمال عراق نیست، بلکه ترکیه، سوریه و قفقاز جنوبی را هم در بر می‌گیرد. بنابراین، کتاب خاستگاه مکتب ایزدی را مشخص می‌کند و توسعه تاریخی آن را در حکم بخشی از تاریخ کلی

کرده‌ها ثبت می‌کند. این کتاب سرنوشت متغیر مکتب ایزدی را دنبال و نقش ایزدی‌ها بر تاریخ کردستان، در طول زمان و در مناطق مختلف کردستان، را بررسی می‌کند. (۲) جامعه ایزدی در منطقه کوچکی به نام شیخان^۱ شکل گرفت و به سرعت در میان قبایل کرد گسترش یافت. با این همه، گسترش سریع این جامعه مزاحم همسایگان مسلمانان بود و از قرن سیزدهم به بعد، ایزدی‌ها با سرکوب و قتل عام مواجه شدند. در نتیجه، یزدی‌ها به صورت جامعه‌ای کوچک و مظلوم باقی ماندند، ولی تا به امروز با سرسختی به حیات خود ادامه داده‌اند.

این کتاب به عاملی می‌پردازد که مکتب ایزدی را به دینی مجزا و منحصر به فرد تبدیل می‌کند. در درجه اول توجهش بر ملک طاووس معطوف است که عنصر اصلی مکتب ایزدی به حساب می‌آید و رابطه‌اش با آفریدگار و مردم ایزدی را بررسی می‌کند. ایزدی‌ها به خدای جاودان (Xwede) ایمان دارند، او که جهان را آفریده او مهربان است و مالک تمامی حرکات و حواس روی زمین. بخشنده است و رحیم. بر اساس نظام اعتقادی ایزدی، خدا خود را در سه شکل متفاوت در قالب تثلیث مقدس نشان داده است: ملک طاووس، سلطان یزی^۲ و شیخ عدی (وفات ۱۱۶۲ م). از این گذشته، خدا نیروهای زمینی خود را به هفت فرشته تفویض کرده که سردهسته آن‌ها ملک طاووس است و مسئول بشر و امور دنیوی. بنا بر باور ایزدی، این فرشته واسط خدا و مردم ایزدی است. او مستقیم با خدا ارتباط دارد و در تقابل با او نیست، بلکه ذاتی مستقل دارد. در عین حال، ملک طاووس خود وجه دیگری از خداست که مانند اوست و هر دو از هم جدایی ناپذیرند. او تجلی آفریدگار است نه خود آفریدگار. با وجود این، همسایگان مسیحی و مسلمان ایزدی‌ها در خاورمیانه، ملک طاووس را مظهر شیطان^۳ و اهریمن و روح نافرمان می‌دانند. شیطان همان فرشته‌ای است که به خاطر نافرمانی‌اش از امر خدا از بهشت رانده شد. از آنجاکه ایزدی‌ها به واسطه

1. Sheikhan

2. Sultan Êzi

3. Satan

شمایل خدا در قالب طاووس به درگاهش دعا می‌کنند، آن‌ها را شیطان پرست به شمار می‌آورند (عبادت الشیطان)^۱. گرچه ایزدی‌ها این جنبه از شیطان را در نظر دارند، ادراکشان از شیطان مانند دیگر ادیان نیست. در نظام اعتقادی دین ایزدی، شیطان فرشته‌ای رانده شده نیست، بلکه تنها نماینده خدا روی زمین است. به نظر ایزدی‌ها، شیطان به خاطر عشق راستینش به خدا از سجده در برابر آدم امتناع کرد. خدا برای آزمودن تعهد و صداقت شیطان دستور داده بود تا در برابر آدم سجده کند. وقتی شیطان از تعظیم در برابر هر کسی غیر از خدا سر باز زد، خدا شیطان را رئیس فرشتگانش قرار داد، یعنی ملک طاووس.

این کتاب نظام اعتقادی ایزدی‌ها و مناسک دینی آن‌ها را تشریح می‌کند. با تمرکز بر آثار مکتوب شیخ عدی و سایر منابع عربی به تحلیل شخصیت او و تأثیرش بر مسلک ایزدی می‌پردازد که در نظر ایزدی‌های معاصر، مصلح دین ایزدی است. در ضمن به مجموعه‌ای از افسانه‌های ایزدی، شامل آفرینش و توفان بزرگ می‌پردازد، و در مورد خاستگاه کتاب‌های مقدس ایزدی، مصحف رش (کتاب سیاه)^۲ و کتاب جلوه (کتاب مکاشفه)^۳ تحقیق می‌کند. در این کتاب نظام طبقاتی، یکی از شاخص‌های بارز جامعه ایزدی هم تحلیل شده است. عضویت در جامعه طبقاتی هم از طرف پدر و هم مادر به ارث می‌رسد و تغییر جایگاه فرد غیر ممکن است. ایزدی‌ها خود را به سه طبقه اصلی مربوط به ازدواج درون‌گروهی تقسیم می‌کنند: شیوخ^۴، پیر^۵ها و مرید^۶ها. شیوخ و پیرها متعلق به طبقه روحانی هستند و مریدها (یا شاگردان) از طبقه معمولی. زندگی هر ایزدی پُر از مناسک و آیین‌هاست و پذیرششان در جامعه ایزدی بسته به انجام این آیین و مراسم است. اساس آیین گذر در این کتاب توضیح داده خواهد شد، به‌ویژه کوتاه کردن مو، غسل

1. 'abadat al-sheitan

2. *Mishefa Resh (the Black Book)*

3. *Kitêb-i Cilwê (the Book of the Revelation)*

4. sheikh

5. pîr

6. murîd

تعمید، ختنه، «برادر اخروی»، ازدواج و مرگ و مناسک زیارت. داده‌های جدیدی که از طریق مصاحبه‌های فراوان با روحانی‌های ایزدی به دست آورده‌ام، مکمل اطلاعات برگرفته‌شده از گزارش‌های مکتوب پیشین است. این افراد بیشتر ساکن شمال عراق بودند، جایی که امروز بیشترین تعداد ایزدی‌ها در آن زندگی می‌کنند و اعمال دینی خود را به جای می‌آورند.

یکی از اهداف اصلی این کتاب ارائه گزارشی کامل و همه‌جانبه از مهم‌ترین جنبه‌های دین ایزدی و معماری آرامگاه ایزدی است تا مناسک و شعایر دینی را به فرهنگ دیداری و مادی و ارتباط آن با فرهنگ مشابه همسایگان‌شان در خاورمیانه مرتبط سازد. این اولین اقدام برای بررسی فرهنگ مادی ایزدی‌ها است. بناهای یادبود مربوط به تدفین و سنگ‌قبرهایی با شمایل حیوان را عکس‌ها و نقاشی‌های خطی تشریح کرده و به تصویر کشیده‌اند. این مطلب در هیچ‌یک از آثار پیشین، با قصد فراهم کردن سند معماری برای تاریخ و دین ایزدی یافت نمی‌شود. در این پژوهش گونه‌شناسی معماری و هنر خاکسپاری و دین ایزدی تحلیل و رابطه آن با فرهنگ مادی مسیحیت و اسلام در منطقه بررسی شده است. از این گذشته، این تحقیق امکان وجود همگونی بین معماری ایزدی در مناطق گردنشین خاورمیانه و قفقاز جنوبی (عراق، ترکیه، سوریه و جمهوری ارمنستان) را بررسی می‌کند. این کتاب بناهای تاریخی مقدس ایزدی واقع در شمال عراق را تحلیل و تشریح می‌کند. سه مکان مهم ایزدی: شیخان، سنگال^۱ و بحزانی/بعشيقه^۲ هستند. متن حاضر گزارشی کلی در مورد مکان‌های زیارتی، معماری آرامگاه و سنگ قبر در سایر نواحی ایزدی، همچون آراگاتسوتن^۳ جمهوری ارمنستان، طور عبدین^۴ در ترکیه و کرمانج‌کوه^۵ در سوریه ارائه می‌دهد. مقصود بررسی چگونگی تقدس بخشیدن فرم و محتوا و آیین

۱. سنجار؛ Sinjar

2. Behzané/ ba' shîqe

3. Aragatsotn

4. Tur' Abdin

5. Kurd Dagh

به مکانی در دنیای ایزدی است. موارد پیش رو از جمله سؤال‌هایی است که بررسی شده‌اند: ظهور مکتب ایزدی چه تأثیری روی موقعیت طبیعی مقدسی که از قبل در منطقه وجود داشته گذاشته است؟ چه عاملی باعث می‌شود ساختمان‌های در قالب، کاربرد یا ارزش «ایزدی» تلقی شود؟ روح مکتب ایزدی در شکل دیداری چگونه تجلی یافته است؟ آیا بین هنر و معماری ایزدی و هنر و معماری اسلام و مسیحیت رابطه‌ای وجود دارد؟ چه چیز جدید و اصیلی در فرهنگ دیداری و مادی ایزدی وجود دارد؟ در این زمینه باید به تأثیر موصل، مرکز هنری اتابک بدرالدین لؤلؤ^۱ (دوره حکومت ۱۲۱۱-۱۲۵۹ م)، بر فرهنگ مادی ایزدی توجه ویژه کرد. انواع پرستشگاه‌های ایزدی مطرح و بر اساس مطالعه تطبیقی اماکن تاریخی اسلامی رویدادنگاری‌ای پیشنهاد شده است. در ضمن گروه فوق‌العاده‌ای از سنگ‌قبرهایی به شکل تندیس اسب که در جمهوری ارمنستان و ترکیه یافت شده‌اند بررسی می‌شود. در این کتاب به طرح من برای نسبت دادن این سنگ‌قبرها به جامعه ایزدی پرداخته شده است.

در این پژوهش با دو چالش روش‌شناختی عمده مواجه بودیم. اولین چالش مربوط به تخمین دقیق قدمت ساختمان‌های ایزدی بود. تعداد محدودی از آثار باستانی ایزدی داری کتیبه یا سند مکتوب در مورد قدمشان هستند. به علاوه معماری ایزدی سبک معماری ویژه‌ای برای هر دوره ندارد. بنابراین، می‌توان همان ساختمان قرن دوازدهم را اکنون هم دید. این محدودیت‌ها من را بر آن داشت تا به دنبال نشانه‌های دیگری برای تخمین قدمت باشم؛ نشانه‌هایی چون مواد ساختمانی و جزئیات معماری و تفاوتشان با سایر اماکن تاریخی منطقه‌ای که در آن یافت شده‌اند. یکی دیگر از عوامل تخمین قدمت، دوره‌ای است که قدیسان خاصی در آن می‌زیسته‌اند و ساختمانی وقف ایشان شده است، هرچند در مورد زندگی نامه قدیسان ایزدی تردیدهایی وجود دارد. بنابراین، اغلب مجبور بودم برای تعیین قدمت ساختمان‌های مشخصی حدس قریب‌به‌یقین بزنم. از این گذشته،

1. Atabeg Badr al-Din Lu'Lu'

سعی کردم در مورد تخمین قدمت بناها رویدادنگاری جمعیت ایزدی را در نواحی که ساختمان‌های ایزدی هستند در نظر بگیرم. برای مثال، روستای دره لالیش و روستای بوزان در منطقه شیخان به باستانی‌ترین محل اسکان ایزدی‌ها شهره‌اند. به‌هرحال، منطقه شنگال در دوران شیخ شرف‌الدین (متوفی ۱۲۵۶ ق) در درجه اول اهمیت قرار گرفت. به‌جزانی/بعشقه نیز در قرن سیزدهم میلادی، در زمان سرکوب جامعه ایزدی به دست اتابک بدرالدین لؤلؤ از فرمانروایان زنگی، دارای سکنه بوده است.

در مدارک مربوط به قدمت سنگ قبرهای ایزدی به شکل حیوان در جمهوری ارمنستان نیز با شکاف مشابهی مواجه می‌شویم. به‌جز دو تندیس که متعلق به میانه قرن بیستم هستند، کتیبه دیگری در دسترس نیست تا قدمت سایر سنگ‌قبرها را متوجه شویم. با این حال، به‌نظرم آن‌ها در بازه زمانی قرن هجدهم و اوایل قرن بیستم ساخته شده‌اند. با این فرض که بسیاری از ایزدیان در این زمان به قفقاز جنوبی مهاجرت کردند. هرچند حضور پیشین کردها در این نواحی در قرن دهم و یازدهم میلادی و در زمان سلطنت خاندان شادادیان^۱ به اثبات رسیده است، (۳) اولین مهاجرت ایزدی‌ها با مسلمانان کرد به قفقاز جنوبی تا قرن هجدهم میلادی رخ نداد.

دومین مشکل مربوط به نسخه نوشتاری اسامی است. با اینکه ایزدی‌ها کردی صحبت می‌کنند، بیشتر اسامی ایزدی اصالتاً عربی هستند، و رسم الخط اسامی عربی همیشه مطابق با شیوه‌ای که ایزدی‌ها بیان می‌کنند نیست. علاوه بر این، نام مکان‌های موجود در ترکیه به زبان ترکی است. بنابراین، به‌کارگیری نظام واحد نگارشی برای اسامی عربی و ترکی و کردی با قاعده نگارش متفاوت دشوار بود. به‌طورکلی، سعی کردم از نسخه تعدیل‌شده نگارش استاندارد کرمانجی^۲ استفاده کنم، که «sh» برای «ش»، «kh» برای «خ»، «ch» برای «چ» و «zh» برای «ژ» استفاده می‌شود، ولی در زبانی ترکی نگارش اصلی را برای این حروف مدنظر قرار دادم.

1. Shaddadid

2. Kurmanji